

12. Umay Ana'nın İkonografik Tasvirleri Kurulumu ¹

Fuzuli BAYAT ²

APA: Bayat, F. (2026). Umay Ana'nın İkonografik Tasvirleri Kurulumu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (51), 177-199. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19468495>

Öz

Türk mitolojisinde çocukların, kadınların ve yaşlıların koruyucusu olarak bilinen Umay Ana, Şamanist inanışın en önemli figürlerinden biri olarak işlevselleşmiştir. Tarih boyunca, farklı inanç sistemleri ve kültürel dönüşümlerle işlevlerini ve temsillerini değiştirerek günümüze kadar ulaşmıştır. Dinlerin ve halk inanışlarının etkisiyle zamanla bazı rollerini Sarı Ene, Fatma Ana gibi farklı figürlere devretmiş olsa da, Umay Ana, günümüzde bile şamanist Türkler tarafından saygı görmeye devam etmekte ve tasvirleri yaşatılmaktadır. Umay Ana, en erken mitolojik tasavvurlarda doğurganlığın, bereketin ve yaşamın kaynağı olarak konumlandırılmıştır. Zamanla bu fonksiyonlar genişlemiş; Umay, çocukların, kadınların ve ailenin koruyucusu, hastalık gönderen ya da iyileştiren, hatta ölülerin ruhlarını öteki âleme ulaştıran bir varlığa dönüşmüştür. Bu ikili ve hatta üçlü nitelik yapısı, onun hem hayat verici hem de cezalandırıcı yönlerini bir arada barındıran kompleks bir mitolojik bütünlük sergilediğini gösterir. Arkeolojik buluntular, özellikle kuş figürlü Umay betimlemeleri, onun bu çok yönlü işlevselliğini destekleyen somut kanıtlar taktim etmektedir. Kadın mezarlarında tespit edilen kuş kanatlı dişi figürler, Umay'ın hem koruyucu hem de ruhu taşıyıcı karakterine işare eden önemli arkeomifoloji göstericilerdir. Sayan-Altay dünyasında geniş yayılım gösteren bu kuş kanatlı Umay tasvirleri, Başkurt mitoloji ananesinde Huma Kuşu formunda yeni bir varyasyona dönüşerek yaşamağa devam etmiştir. Bu çalışmada, Umay Ana'nın ikonografisinin tarihsel süreçteki değişim ve dönüşümleri ele alınmış; nitel araştırma yöntemi ve tarihsel-kıyaslama metodu kullanılarak, bu mitolojik figürün tasvirlerinin işlevleriyle nasıl örtüştüğü incelenmiştir. Umay Ana'nın, Türk mitolojisi ve halk inanışları üzerindeki kalıcı etkisi, onun bir koruyucu ve yaşam kaynağı olarak geçmişten günümüze ne kadar güçlü bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: İkonografi, Umay Ana, çocuk koruyucusu, modern tasvirler, kadın başlangıç

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin /iThenticate Oran: %10

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 23.07.2025-**Kabul Tarihi:** 08.04.2026-**Yayın Tarihi:** 09.04.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19468495>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Prof. Dr., AMEA Folklor Enstitüsü / AMEA Institute of Folklore (Baku, Azerbaycan) fuzulibayat58@gmail.com **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-0811-5852> **ROR ID:** <https://ror.org/006m4q736> **ISNI:** 0000 0001 2189 5315 **Crossref Funder ID:** 100019423

Iconographic Descriptions of Umay Mother ³

Abstract

In Turkish mythology, Umay Ana, known as the protector of children, women, and the elderly, has functioned as one of the most significant figures in Shamanist beliefs. Throughout history, she has adapted her roles and representations in response to different belief systems and cultural transformations, surviving to the present day. Although some of her roles were gradually transferred to other figures, such as Sarı Ene and Fatma Ana, under the influence of religions and folk beliefs, Umay Ana continues to be revered by Shamanist Turks even today, with her depictions still preserved. Initially regarded as the source of fertility, abundance, and life, Umay Ana evolved over time into a guardian spirit protecting children, women, and families, a figure capable of sending or healing diseases, and even a guide for the souls of the deceased to the afterlife. Her dual nature, combining life-giving and punitive functions, presents a mythological unity. Umay's protective role is often symbolized through bird motifs, which are prominently featured in archaeological findings. Bird-winged depictions of Umay found in women's graves serve as strong evidence of this function. Among the Sayan-Altai peoples, bird-winged depictions of Umay were widespread, while in Bashkir mythology, this motif evolved into the "Huma Bird", a variation with a woman's head. This study examines the historical transformations and developments in Umay Ana's iconography. Using qualitative research methods and the historical-comparative approach, it highlights how the mythological figure's depictions align with her functions. The enduring influence of Umay Ana on Turkish mythology and folk beliefs underscores her profound significance as both a protector and a source of life, carrying powerful meaning from the past to the present.

Keywords: Iconography, Umay Mother, child protector, modern depictions, female initiation

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography

Similarity Report: Received – Turnitin / iThenticate Rate: %10

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 23.07.2025-**Acceptance Date:** 08.04.2026-

Publication Date: 09.04.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.19468495>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Umay, Türk mitolojisinde çocukların, hamile kadınların korunmasını ve aile refahını simgeleyen bir varlık olarak önemli bir yere sahiptir. Sanat ve mitolojik tasvirlerde, annelik ve doğurganlık sembollerini birleştiren bir iye (tanrıça) figürü olarak öne çıkar. Ancak, Umay'ın görünümü hakkında kesin ve net bir fikir birliği yoktur. Mitolojik anlatımlarda bazen tombul, beyaz saçlı yaşlı bir kadın, bazen ise genç, güzel ve sarı saçlı bir kadın olarak betimlenir.

Umay, kadın başlangıcını ve kadın doğurganlığını temsil etmesinin yanı sıra insanları koruyucu bir figür olarak da kabul edilir. İkonografisi, bulunduğu bölgeye ve kültürel bağlama göre farklılık göstermekle birlikte, genellikle üç boynuzlu ya da üç dilimli bir başlık giyen ve kadınların arasında yer alan bir figür olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca, çoğu zaman beyaz saçlı, nazik ve şefkatli bir kadın formunda temsil edilmektedir. Bu çok yönlü tasvirler, Umay'ın mitolojik derinliğini ve Türk kültüründeki önemli yerini yansıtır.

Sayan-Altay Türkleri, Umay'ın onuruna çadırın (yurdun) ön köşesine, diğer kuklalarla birlikte, mavi malzemeden yapılmış bir oyuncak bebek şeklinde tasvir edilen Umay kuklasını yerleştirirlerdi. Hasta bir çocuk olduğunda, bu kukla yulaf ezmesiyle beslenirdi. Umay'ın özel koruması altında beşik çağındaki bebekler, özellikle yeni doğanlar bulunurdu. Umay, çocuğu altı yaşına, yani ayakları üzerinde tam olarak durana kadar korumakla yükümlüydü. Çocuğun hayatı ve sağlığı, kötü güçlerden ve ruhlardan korunması Umay Ana'ya bağlıydı. Hatta Hakaslarda Umay (veya İmay) kelimesi, hem kadın iye anlamında hem de bir çocuğun doğumundan yürümeye başladığı döneme kadar olan ruhunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu durum, Kaşgarlı Mahmud'un Umay hakkında verdiği bilgilerle de örtüşmektedir. Nitekim Kaşgarlı DLT'de (1985) Umay'dan "son" (plasenta) şeklinde bahseder: "Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna "çocuğun ana karnında eşi" denir. Şu savda da gelmiştir: Umayka tapırsa oğul bolur (birisi buna hizmet ederse çocuk doğar.) Kadınlar sonu uğur sayarlar." (s.123).

Sayan-Altay halklarının genel inancına göre, çocukların belirli davranışları Umay'ın eylemleriyle ilişkilendirilir. Özellikle Sagaylar, Şorlar ve Beltirler arasında "Umay/İmay" kelimesi, bir çocuğun doğumundan özgürce yürüyüp konuşmaya başladığı döneme kadar (yaklaşık üç yaşına kadar) olan ruhunu ifade eder. Bu noktadan itibaren, kişinin ölümüne kadar eşlik eden ruha "kut" adı verilmektedir. Umay terimi ayrıca, bir çocuğun beşiğine asılan ve genellikle deri veya kumaştan yapılmış küçük bir çantaya yerleştirilen göbek bağı da ifade etmektedir.

Bir çocuk uykusunda konuşur veya rüyasında gülerse, bunun Umay'ın onunla iletişim kurduğuna işaret ettiğine inanılır. Eğer çocuk ağlarsa, bu durum Umay'ın bir süreliğine uzaklaşmasından faydalanan kötü ruhların çocuğu korkutmasıyla açıklanır. Eğer çocuk hastalanırsa, bu, Umay'ın ortalıkta olmamasına yorulur. Hasta çocuğun ebeveynleri, çocuğun ruhunun kötü bir ruh tarafından kaçırılıp kaçırılmadığını öğrenmek ve buna müdahale etmek için bir şamana başvurur. Şaman da, bu durumu çözmek için belirli ritüeller gerçekleştirir (Potapov, 1973, s.9). Aksi takdirde kötü ruh, çocuğun ölümüne neden olabilir.

Hastalıklarla ilgili olarak Altay kavimlerinden Şorların inançlarında bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Şorlar, çocukların koruyucusu olan ruha "Umay Ana" (May-iççe) adını vererek ona büyük saygı duymuşlardır. Ancak çocukların hastalanmasını ve hatta ölümlerini, kötü bir ruh olan Kara-Umay'a atfetmişlerdir. Genel olarak Kara-Umay inancı Sayan-Altay bölgesinde yaygın bir şekilde görülmez. Bununla birlikte, bu inançla ilgili anlatılar Şorlar arasında ve kısmen de Hakaslarda kaydedilmiştir.

Bazı kaynaklara göre, Şorlar arasında Umay yalnızca bir koruyucu ruh değil, aynı zamanda hem çocukların hamisi hem de ölümlerin ruhlarını öteki âleme taşıyan mitolojik bir figür olarak kabul edilmiştir. Verbitskiy (1884) bu konuda şu ifadeleri aktarmaktadır: “Umay enezi, Umay ençezi, Umay ičezi – iyi ruh – bebeklerin koruyucusu; ölüm meleği, ölenleri alan ruh.” (s.404). Ancak, Umay’ın ikonografik tasvirlerinde ve mitolojik özellikleriyle ilgili diğer bilgilerde onun bir “ölüm meleği” olduğuna dair başka bir kanıt bulunmamaktadır. Bu durum, büyük ihtimalle Şorların “Kara-Umay” olarak adlandırdığı, çocuklara ölüm getiren kötü bir varlıkla karıştırılmıştır.

Hristiyanlık, Budizm ve İslam gibi dinler güçlü köklere sahip olsalar ve farklı derecelerde etkili olsalar da, bazı durumlarda eski Türk inanışlarının unsurlarına açıkça işaret etmektedirler. Bu eski inançlar arasında, yüce varlıkların üçlü yapısı dikkat çeker. Bu üçlü yapı şu şekilde tanımlanır: Tengri (ilahi gökyüzü ve evrendeki en yüce güç), Yer-su (toprak ve suya bağlı kutsal güçler) ve doğurganlığı temsil eden Umay. 19. yüzyıldan itibaren bilimsel literatüre giren bu iyenin imajı, daha çok etnografik materyallere dayandırılmıştır. Türkçe konuşan farklı halklar arasında, Umay çeşitli adlarla anılmakla birlikte, bu adların ortak bir kökten türediği ya da anlam açısından benzer olduğu tespit edilmiştir: Umayıçe, İmay idje, May-iççe, May-ana, Ehin Umay, Payana, Pay idje, Uma, Omay, Numay, Ubay vb. (Skobelev, 2016, s.87).

Umay Ana kültürünün ne zaman oluştuğu konusunda Türkoloji alanında bir fikir birliği yoktur. Bazı araştırmacılar, Umay’ın Türkler arasında yayılmasını milattan önceki dönemlere dayandırırken, bazıları onun Orhun-Yenisey Yazıtları’ndan önce ortaya çıktığını öne sürmektedir. Ancak Yu. A. Şibaeva (1979), Umay’ın bir kült figüründen tanrıçaya dönüşümünü Hristiyanlığın etkisine bağlamakta ve şu yorumu yapmaktadır:

Eski zamanlarda Umay, embriyonik bir ruhtu; daha sonra, hayat veren bir işlev üstlenen Umay, bazı Hakaslar için kilise öğretilerinin etkisi altında atalara dönüşmüştür. Hristiyanlık veya daha doğrusu Kitab-ı Mukaddes bağlamında, insanlığın anası olan Umay, Havva’ya dönüşmüştür. Bu dönüşüm sırasında, Hakasların Umay’a özgü saygı özelliği de Havva’ya aktarılmıştır (s. 190).

a) Umay İkonografisi: Kayaüstü, Ahşap ve Halı Tasvirlerinde Umay Ana

Görsel temsilin yazımı anlamına gelen ikonografi sanat ve kültür bağlamında, özellikle dini-mitolojik veya sembolik temaların görsel sanatlar yoluyla nasıl ifade edildiğini inceler. Umay Ana’nın ikonografisi, tarih boyunca sembollerin gelişimini ve anlamlarını ortaya koymak için kayaüstü, ahşap, heykel, temsili kukla ve çizim sanatı gibi farklı alanlarda incelenmiştir. Özellikle Umay’ın betimlenişi, bu dini-mitolojik koruyucu varlığın tarihsel, kültürel ve sanatsal anlamlarını açıklamada önemli bir rol oynar.

Türk mitolojisinde Umay’ın kayaüstü tasvirleri, çocuk beşiklerinde simgesel olarak yer alan yay-ok sembolleri, şaman davulları üzerindeki tasvirleri ve benzeri betimlemeler, bu varlığın görsel dili ve derin anlatısını anlamamıza katkı sağlar. Bu unsurlar, Türk mitolojisindeki “kadın başlangıcı” kavramının anlaşılmasında da önemli bir yere sahiptir.

Türk halkları arasında oldukça yaygın olan Umay Ana kültürü, zamanla bu koruyucu iyenin adını dağlara bile vermiştir. Örneğin, Hakaslar tarafından “İmay-Taşkı” olarak adlandırılan bir dağ, Tanrıça Umay’ın ruhunun korunduğu yer olarak kabul edilir ve bu nedenle Hakaslar bu dağa büyük saygı gösterir, tazimde bulunurlar:

Fotoğraf 1. İmay-tagın görünüşü.⁴

Umay Ana'nın tasvirine dekoratif sanatta rastlanmaktadır. Umay Ana'nın tasvirleri, dekoratif sanatın çeşitli dallarında karşımıza çıkar. Taş ve kemik üzerine yapılan gravürlerde, anıtsal ve küçük heykellerde, sanatsal metal işleme ürünlerinde, ahşap oymacılığında, halı motiflerinde ve halk nakışlarında Umay Ana'ya ait izler görülür. İye Umay'ın ikonografisi ve Türk sanatındaki yeri üzerine birçok araştırma yapılmıştır (Anohin, 1929, ss.253-269; Direnkova, 1928, ss.134-139; Kızlasov, 1949, ss. 48-54). Bu tasvirler genel olarak iki ana kategoriye ayrılabilir:

1. Umay'ın işlevlerine işaret eden sembolik tasvirler,
2. Sanatsal tasvirler.

Bir Altaylı kavim olan Şorlar, Umay'ın (May-içe) sembolik tasvirini küçük bir yay ve ok aracılığıyla gerçekleştirir ve bu tasviri bebeğin uyuduğu beşiğin üzerinden asarlardı. Şorlar, huş ağacının kabuğundan yapılmış tahta beşiğin üzerine erkek çocuk için bir ok, kız çocuk için ise bir mil asarak bu geleneklerini sürdürmüşlerdir. Teleütlere göre, Umay (May-ene) gökten bir gökkuşağı üzerinde inen, çocukları altın bir yay ile koruyan, gümüş saçlı genç bir kadın olarak temsil edilmiştir. Kırgızlar ise çocukların doğumu ve hastalıkları konusunda Umay-ene'ye yakarırlardı. Kumandinler, Umay-ene'nin (ateşin Dişil Tanrısı olarak) sudan korktuğuna inanmışlardır (Potapov, 1973, ss. 265-286).

Umay Ana'nın en yaygın tasvirlerinden biri, başında üç dilimli bir taç ya da üç boynuz bulunmasıdır. Bu tür tasvirler, Sayan-Altay bölgesinden Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada görülmüştür. Örneğin, Umay Ana'nın üç boynuzlu ve ellerinde bir kadeh tuttuğu bir heykel Kazakistan'da bulunmuştur.

⁴ Fotoğraf 1: Turklub "Yaşamın dürtüsü" (<https://dzen.ru/a/ZkrxYSLOKUVZh56a>)

Fotoğraf 2. 10-11. yüzyıllara ait Umay Ana heykeli. Kulaklarındaki takısı, başındaki üç boynuzu ve elindeki kadehi ile.⁵

Güney Kazakistan'da bulunan bazı tasvirlerin Umay Ana'yı canlandırdığı iddiası tartışmalıdır. Bunun temel sebeplerinden biri, tek küpe takma geleneğinin daha çok erkeklere özgü bir özellik olarak bilinmesidir. Bu nedenle, bu tasvirlerin rahip figürlerine ait olabileceği öne sürülmektedir. Türk halklarının temel süs motifleri olan "koşkar muiz" (koç boynuzu), "tuye taban" (deve ayak izi) ve "smar muiz" (tek boynuz), doğurganlıkla ilişkilendirilmekte ve Mitolojik Ana'yı ya da somut bir varlığa dönüşen Umay'ı simgelemektedir. Özellikle Ana Tanrıça'nın maraluka (boynuzlu geyik) biçimindeki tasvirleri, Altay bölgesinin neredeyse her yerinde görülmektedir. Bu kapsamda, Kuilyu Mağarası, Kuyus, Biçiktu-Boom, Kalbak-Taş, Elangaş, İrbis-Tuu gibi yerlerde bulunan ünlü petroglif anıtları örnek gösterilebilir.

Şamanik inançlara göre, Süt Ak Göl, bebek ruhlarının barındığı ve insanların ruhlarının temizlendiği kutsal bir yer olarak düşünülmektedir. Süt Ak Göl ile ilişkilendirilen Umay Ana, yaşamın ve hayatın sürekliliğinin sembolü olarak görülmüş ve bu sembolizm, kayalara çizilen üç boynuzlu başlık takmış Umay resimlerinde de yansıtılmıştır.

L. R. Kızlasov'a göre, üç boynuzlu başlıkların anlamı ve nerelerde bulunduğu önemlidir. Karşılaştırmalı analizler, Altay'ın Hun-Sarmat ve Türk dönemleriyle eşzamanlı olarak, üç boynuzlu taç benzeri başlıkların yaygın olduğunu göstermektedir. Bu tür başlıkların en fazla kullanıldığı dönem, M.S. 3. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu başlıklar, genellikle tanrıların ve rahiplerin tasvirlerinde görülür ve Sasani döneminde İran'ın batısında, Orta Asya'nın kuzeyinde ve Çin'in Tang döneminde de benzer örneklerine rastlanmaktadır (Kızlasov, 1949, ss.49-50).

Kızlasov'un belirttiği önemli bir detay ise, Sasani vazolarında, kaya kabartmalarında ve sikkelerinde şahların hiçbir zaman üç boynuzlu taçla tasvir edilmediğidir. Şahlar genellikle dişli ve kademeli taçlar takarlar, ancak bu taçlar üç rakamını açıkça aşmaktadır. Buna karşın, Tanrı'yla doğrudan iletişim kuran rahipler, her zaman üç boynuzlu başlıklarla betimlenmiştir. Örneğin, I. Şapur'un (241-272) gümüş sikkesinin ön yüzünde şah figürü yer alırken, arka yüzünde kutsal ateş sunağını (ataşdan) koruyan ve üç boynuzlu taç takan iki rahip bulunmaktadır. Hatta şahın ataşdanın koruyucusu olarak tasvir edildiği

⁵ Fotoğraf 2: <https://nuraybilgiliturkmitolojisi kozmolojisi vetamgalari.wordpress.com/tanrica-umay/>

durumlarda bile üç boynuzlu başlık kullanılmamıştır (Kızlasov, 1949, s.50).

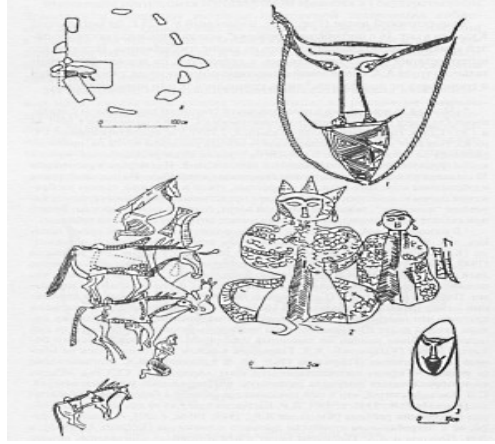
Fotoğraf 3. Kırgızistan'ın Issık-Kul havzasından, üç boynuzlu başlık takmış bir kadın yüzünün görüntüsü ve boncuk şeklinde boyun süslemeli bir kaya ⁶

Bazı araştırmacılara göre, Umay'ın bilinen ilk kayaüstü tasviri, Altay'daki Kudırge mezarlığında bir kayanın üzerine çizilmiştir. Bu kaya, Leningrad Etnografya Müzesi'nde sergilenmiş ancak ne yazık ki II. Dünya Savaşı sırasında şehrin kuşatılması sırasında kaybolmuştur. Altay'ın kaya sunaklarında ve mağaralarında dağ keçisi, geyik ve maraluka gibi hayvan figürleri baskın bir şekilde yer alır. Bu figürler çoğu zaman kolları yanlara açık ve bacakları geniş aralıklı antropomorfik bir figürle birlikte tasvir edilmiştir. Bu figür genellikle "doğum yapan kadın" pozundaki bir varlığı temsil eder. Ancak bazı figürlerde yay ve ok gibi sembollerin yer alması, bu figürlerin bir avcıyı, bir şamanı ya da doğum yapan bir kadını, özellikle Umay'ı mı temsil ettiğini netleştirmeyi zorlaştırmaktadır.

Umay Ana'nın klasikleşmiş üç yapraklı veya üç boynuzlu başlık kompozisyonu, 1924-1925 yıllarında nehrin aşağı kesimlerindeki bir bebeğin gömülü olduğu Kudırge mezarlığında (Gavrilova, 1965) bulunmuş ve ünlü Kudırginskiy kayasındaki petrogliflerde betimlenmiştir. Bu mezarlık, Altay Cumhuriyeti'nin Ulagan ilçesine 8 km uzaklıkta, Balıkçada yer almaktadır. Mezarda bulunan petroglif, üç boynuzlu bir başlığa sahip bir kadın figürüyle ibadet sahnesini tasvir eder. Bu figür, üç boynuzlu tacı ve zengin süslemelere sahip görkemli cübbesiyle öne çıkar. Araştırmacılar (L. R. Kızlasov, V. D. Kubarev ve diğerleri), bu figürün Altay ve diğer Türk halklarının doğurganlık hamisi Umay'ın nadir görüntülerinden biri olduğu görüşündedirler.

Kudırginskiy kayasında yer alan bir diğer tasvir, bir grup insanın ibadetini içeren sahnede yer alır. Bu sahnede, üç boynuzlu (ya da üç ışıklı) başlık takmış, görkemli bir elbise giymiş, iri yapılı bir kadın karakter betimlenmiştir. Araştırmacılar, bu figürün Umay Ana'yı temsil ettiğinde hemfikirlerdir (Dlujnevskaya, 1978, s. 230-237).

⁶ Fotoğraf 3: (Burana müze kompleksi; fotoğraf Sergey Skobelev)

Fotoğraf 4. Kudırginskiy mezarlığında bulunan Umay Ana tasviri.

Araştırmacılar, Kudırginski tasvirlerine dayanarak, üç boynuzlu başlıklarla ilişkilendirilen bir dizi görüntüyü Umay ikonografisinin bir parçası olarak değerlendirmeye başlamışlardır. Örneğin, Sulek yazıtlarındaki figürler (Hudyakov, 1987, ss.65-75) ve Güney Kazakistan'da Biylikul Gölü yakınlarında keşfedilen tasvirler (Ahinjanov, 1978, ss.65-79; Medoev, 1979) bu bağlamda ele alınmaktadır. Bu gibi örneklerin yanı sıra, Umay ikonografisine dair daha birçok görsel malzeme tespit edilmiştir.

A. S. Surazakov (1994) üç boynuzlu taşlarla ilişkilendirilen görüntülerin yalnızca Umay ikonografisiyle ilgili olduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte, Umay imgesine dair biriken görsel malzemelerin sınırlı olması, bu ilişkinin açık bir şekilde kanıtlanmasını zorlaştırmaktadır. Surazakov, kurganlardan ve mezarlardan elde edilen Umay tasvirlerinde görülen üç boynuzlu tacı, kutsallığın ve tanrısalığın bir simgesi olarak değerlendirmiştir (ss.51-54).

Hakasya'da bulunan Sulek yazıtlarındaki iki önemli figür de bu bağlamda dikkat çekmektedir. Araştırmacılar, bu figürlerden birinin Umay'ı, diğersinin ise Tengri'yi temsil edebileceği görüşündedir (Kızlasov, 1998: 39-53; Surazakov, 1994: 45-55). Bu tasvirlerde, Umay'ın geleneksel tanımıyla uyumlu, üç boynuzlu başlıklarla ilişkilendirilen benzersiz detaylar yer almaktadır. Oyulmuş çizgiler ve figürlerin kompozisyonu, iye Umay'ın ikonografik anlatısına dair güçlü ipuçları sunmaktadır.

Fotoğraf 5. Sulek'te kaya üzerine oyulmuş üç boynuzlu Umay'ın tasviri 7

⁷Fotoğraf5:<https://web.archive.org/web/20120207051856/http://geoturizm.ru/Gallery/Image.ashx?type=1200&code=flqwrw4>

Fotoğraf 6. Sulek kaya çizimi üç boynuzlu savaşçı veya Tanrı tasviri⁸

Şamanlara göre Ana Tanrıça Umay, genellikle kalın altın sarısı saçlı ve tarak benzeri bir saç modeliyle betimlenmiştir. Umay kültü, yalnızca Altaylılar arasında değil, Hakaslar, Tuvalar, Kırgızlar ve Özbekler gibi Orta Asya ve Güney Sibirya'nın Türkçe konuşan diğer halkları arasında da geniş bir yayılım göstermiştir. Teleütler, Umay'ı "tarak benzeri saçlarla", Şorlar ise "ipek giysiler içinde açık tenli bir kadın" olarak tanımlamaktadır.

Eski Türklere gelince, Tyuk-yu Türklerinin ve eski Hakasların dağ kültürüne dair inançları, Çin kroniklerinde sıkça yer almıştır (Kızlasov, 1949, s.49). Bu kayıtlarda, şamanlarına "gyan" (Biçurin, 1851, ss.271, 446) ya da Kam diyen bu toplumların Umay ile ilişkisi dikkat çeker. Sayan-Altay mitolojisinde ise Umay'ın arketipik rolü, Ulı Ana (veya Ula Ene) figüründe kendini göstermektedir. Bu figür, sarı saçları, altın tarağı ve konar-göçer toplumların yaşam tarzıyla bütünleşmiş süslemeleriyle tasvir edilir. Bu tür motifler Altay halkının yaşamının her alanında karşımıza çıkar.

Hakaslar arasında da Umay kültüne işaret eden önemli tasvirler bulunmaktadır. 1945 yılında Abakan'da, Nikolas Kilisesi önündeki bir mezarlıkta, üzerinde kadın figürleri bulunan iki kemik levha keşfedilmiştir. Daha sonraki kazılarda, benzer levhalar başka kadın ve çocuk mezarlarında da bulunmuştur (Çebodaeva, 2019, s.7). Bu tür tasvirlerin genellikle Umay Ana'yı temsil ettiği düşünülmektedir.

Beyaz ve temiz Umay (May-Ene), bazı inanışlara göre Ak-Ülgen'in soyundan gelmektedir. Mitolojik anlatılarda, Umay'ın kutsallığı ve koruyuculuğu, toplumların kültürel belleğinde derin izler bırakmış ve sanatsal tasvirlerde yansıtılmıştır.

⁸Fotoğraf6: <https://web.archive.org/web/20120207051856/http://geoturizm.ru/Gallery/Image.ashx?type=1200&code=flqwru4>

Fotoğraf 7. Kemik plastinkalar. Okunevskaya kültürü (M.Ö. III binin sonu-II başı). Hakas Ulusal Bölgesel Müzesi.⁹

Ancak genel olarak eski Türklerin Umay'ı nasıl tasvir ettiği konusunda hala ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bununla birlikte, evrensel Mitolojik Ana (veya Büyük Ana Tanrıça) kavramı çerçevesinde Umay kültü, Altay'da farklı tarihsel dönemlere ait bir dizi ikonografik kanonu içermektedir (Jernosenko, 2019, s.312). Ayrıca, taşa çizilmiş kadın ya da kız figürleri de Umay ile ilişkilendirilir. Bu tür tasvirler örnek olarak, M.Ö. tarihine ait “Kız tas” kaya tasvirini gösterebiliriz.

Fotoğraf 8. Stel “Kız tas” (Kız-Taş). Okunevskaya kültürü (M.Ö. 3. binyılın sonu - 2. binyılın başı). Minusinsk Yerel Kültür Müzesi.¹⁰

Böyle bir görüntünün en ikna edici işareti, Elangaş ve Karagama köyünün kayalarında bulunan, fetüslü ve doğurgan (doğum yapan) bir kadının arketipidir. Ozernoeye, Karbana, Kalbak-Taş ve diğer alanlardaki buluntular, yukarıda açıklanan karakterin ikonografisini daha da netleştirmektedir. Bu görüntünün bir varyasyonu, doğurgan kadının “Oranta pozunda” (dua ederken) ellerini kaldırmış şekilde tasviridir. Bazen bu görüntüler, kızın anne olduğu ve nesillerin sürekliliğini simgeleyen karmaşık, çok figürlü bir kompozisyon oluşturur; bu da bir tür “çok katmanlı doğurma” temsili olabilir. Umay kültü ve

⁹ Fotoğraf 7: Капак Маина Чебодаева “Образ Богини Умай (Имай) в Изобразительном и Декоративном Искусстве Хакасии”

¹⁰ Fotoğraf 8: <https://www.google.com/search>

ikonografisinin oluşumunda, göksel metreslerin (anne ve kız) arkaik Sibiryâ kültürüne olan etkisi modern döneme kadar taşınmıştır. Altaylı kadınlar, kaya üzerine oyulmuş Umay tasvirini yad etmek ve önlerine yiyecek koymak suretiyle ondan bolluk, bereket ve çocuklarını koruması temennisinde bulunurlar.

Fotoğraf 9. Hakasyalı kadın, kaya üzerine çizilmiş Umay tasvirine ritüel yemek sunarken.

Buraya kadar analiz edilen Umay ikonografik tasvirleri genelde aşağıdaki temaları kapsamaktadır:

1. Annelik ve Koruyuculuk Teması: Umay, çocukları ve kadınları koruyan bir figür olarak tasvir edilmiştir. Özellikle kayüstü çizimlerde, Umay etrafında birçok kadın figürüyle birlikte yer almaktadır.
2. Doğurganlık ve Bereket: Türk mitolojisinde Umay, Ayısıt (veya Nelbey Ayısıt) ile birlikte doğurganlıkla bağlantılı olarak tasvir edilmiş ve genelde bereketi simgeleyen mitolojik bir varlık olarak işlevselleşmiştir.
3. Göksel ve Yeryüzü Varlığı: Umay Ana, hem göksel hem de yeryüzü varlığı olarak kabul edilir. Sayan-Altay halklarının şaman folklorunda, kutsal kayın ağaçlarının gökten Umay Ana ile birlikte indiğine dair bilgiler bulunur. N. Katanov'un derlemesinde, "Pis pastap Ülgen Adamnan töreende İmay icemen kada tüstir pu iki kazın" (Padlov, 1907, s.565) cümlesi de bunu tasdik eder. Yakutlarda, hayvanların ve insanların koruyucusu, anası ve doğum ilahesi olan Kübey Hatun'un Dünya Ağacı'nda yaşadığına inanılır (İvanov, 1954, s.235). Şaman anlatılarında, Umay iki kayın ağacı ile yere inmiş ve yenidoğan kadınları ile bebekleri koruma görevini üstlenmiştir. Mani dininin etkisiyle, başındaki güneş veya ışıktan hale, onu göğe bağlar. Bazı Türk kavimlerinde, Umay kanatlı bir figür olarak betimlenir, bu da onun hem göksel hem de yeryüzü varlığı olduğuna işaret eder.
4. Geleneksel Türk Kadın Giyim-Kuşamı: Umay'ın kıyafeti, geleneksel Türk kadın giyim-kuşamı ile büyük benzerlikler taşır. Kıyafetteki süslemeler, desenler ve simgeler de bunu doğrulamaktadır. Örneğin, onun üç boynuzlu başlığı, üç dilimli Kırgız kadınlarının başörtüsünü andırır.

Ayrıca, doğrudan arkaik Ana Tanrıça ile ilgili bir dizi imgeye de dikkat çekmek önemlidir. Umay Ana'nın en çok bulunan heykelcikleri Okunev ve Karasuk dönemlerine aittir. Onun görüntüleri, diğer tasvirlerle de örtüşmektedir. Bu konuda N. P. Direnkova 1928 yılında şunları yazmıştır:

Sibiryâ'nın Türk kabileleri (Umay'a yapılan dualardan anlaşıldığı gibi) Umay'ı beyaz giysili, uzun beyaz veya kısl saçlı, parlak bir kadın şeklinde temsil eder (Teleütler, Şorlar, Sagaylar); Kırgızlar,

onun adını sadece duyduklarını söyleseler de, gerçekte Umay'ın tasvirini hayal edememektedirler. Dualarda Umay, 40 bakire kız arasında altın saçlı olan, en iyi ve en saf olanı (Teleütler) 'tarak gibi saçlı, en saf dudaklara sahip May Ana (Teleütler)' olarak anılır. 'Gür saçlı zengin bir anne', 'yetmiş beşikli, saf bir anne, ipek giymiş, güzel bir bakire (Şorlar)', 'altmış örgülü İmay Ana' (Kaçınler) (s.135).

Umay'ın ikonografik tasvirlerine sadece kaya üzerindeki çizimlerde, metal levhalarda ve ahşap üzerindeki tasvirlerde rastlanmaz; aynı zamanda halılarda da görülür. Altay'da bulunan ve M.Ö. 5-3. yüzyıllara ait keçe halılarda, elinde dünya ağacını simgeleyen şamdan veya metal levha tutmuş, oturmuş halde tasvir edilen Umay, ath savaşçıları karşılamaktadır.

Fotoğraf 10. Tanrıça Umay'ın tasvir edildiği büyük keçe halı. Altay Dağı. M.Ö. 5-3 yüzyıllar.¹¹

Umay'ın ikonografik tasviri yapılırken, onun Türk mitolojisindeki anne, doğurganlık ve koruyuculuk sembolizmini vurgulamak önemlidir. Bu tasvir, mitolojik ve kültürel unsurları doğru bir şekilde yansıtarak, Umay'ın temsil ettiği değerleri görsel olarak ifade etmektedir. L. Potapov (1936), eski Türklerin dini fikirlerinin büyük bir istikrara sahip olduğunu vurgulamaktadır (ss.150-151). Eski Türklerin Yüce Tanrısı, saygısı Xiongnu dönemine kadar uzanan Tengri – mavi gök olarak kabul edilmiştir. Eski Türkler, Tengri için özel dualar düzenlerdi. Yakın zamana kadar, şamanistler – Altaylılar, Tuvinler, Kaçınler, Beltirler ve Sayan-Altay Bölgesinin diğer halkları ve kabileleri, göğü aynı kelimeyle adlandırarak, Tengri'yi en yüksek tanrıları olarak kabul ediyorlardı. Yüzyılımızın başında bile bazıları Tanrı'ya (Maynagaşev, 1916, ss.93-102) özel dualar düzenlemekteydi.

Eski Türklerin Yer-Sub ruhlarına taptıkları da daha az bilinen bir gerçektir. Toprak ve suyu simgeleyen Yer-Sub veya Yer Ana, Tengri ve Umay ile aynı yazıtta anılmaktadır. Bu varlığa duyulan hürmet, Altaylılar ve Tuvalılar gibi şamanist topluluklar arasında incelenmiş ve açıklanmıştır (Anohin, 1924). Aynı zamanda Kaçınler, Sagaylar, Şorlar ve hatta yüzyıllar bundan önce İslam'ı kabul eden modern Kırgızlar da Jer-Suu (Bayaliev, 1969, s.11) varlığından haberdar olmuşlardır. Eski Türklerin karakteristik özelliği olan kutsal dağlara saygı, özellikle Altaylılar, Tuvinler, Hakaslar, Şorlar gibi topluluklar arasında yaygındı. Tuvalılar arasında bazı kutsal dağlara hâlâ "ıdık" (Hakasyalıları arasında "ızık") adı verilmektedir (Potapov, 1969, ss.60, 62, 66).

Umay Ana'nın bronz süs eşyaları veya diğer eşyalar üzerindeki tasvirleri de, onun geniş çapta bilinen ve yaygın bir varlık olduğunu kanıtlamaktadır.

¹¹ Fotoğraf 10: Kaynak Maina Çebodaeva "Obraz Bogini Umay (Imay) v İzobrazitelnom i Dekorativnom İskusstve Hakasii"

Fotoğraf 11. Üç boynuzlu Umay'ın kabarmasını içeren ortaçağ bronz iğne kutusunun yarısı (N. M. Martıanov'un adını taşıyan Minusinsk Bölge Yerel Kültür Müzesi, <https://vk.com/martyanov.museum>)

SSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografya Müzesi koleksiyonlarında, Umay'ın sembolik bir tasviri, oklu küçük bir yay ve üzerine deniz kabukları dikilmiş kırmızı bir kumaş şeridi şeklinde bulunur. Bu tasvir, Şorlar, Sagaylar ve Beltirlerin karışık yaşadığı Djilani ulusundan (Taştıp Nehri vadisi) elde edilmiştir (Potapov, 1973, dipnot 28). Çocukları koruyan kadın ruhunun Umay'a ait olduğu düşünülen bu görüntüde, sanki uçmaya hazır bir şekilde bir ok taşıyan figür, çocuğa benzeyen kötü bir ruha ok atmaktadır. Altaylılar, beşiklere demir kırımler asarak, kötü ruhların çocuğa yaklaşmasını engellemeye çalışırlardı.

MAE koleksiyonlarına göre, Kara-Umay'ı (veya Karay-May) simgeleyen bir diğer görüntü, ahşap bir kalasa yapıştırılmış bir adam şeklinde (15-17 cm yüksekliğinde) kilden yapılmış ya da küçük bir ahşap beşiğe yerleştirilmiş, paçavralardan yapılmış bir oyuncak bebek şeklinde olabilir. Bu tür görsellerin açıklamalarından birinde şöyle denir:

Bir çocuğun hastalığı durumunda veya çocukların doğumda öldüğü ailelerde bir ritüel sırasında yapılır. Umay Ana (May-ıçe) tasviri ise farklıdır. Umay'ın buradaki varlığının bir işareti olarak, çocuğun doğduğu yurt duvarına çivilenen bir parça huş ağacı kabuğuna bir parça tavşan derisi iliştilmiş oklu ahşap bir yaydan oluşur (Potapov, 1973, s.274).

Bunun dışında, Kara-Umay'ın sembolik tasviri olan kuklalar da vardır. Kukla, kozmik düzende ilk doğum hamisinin tasviri olup, onun yeniden canlandırılmasını simgeler (Bayat, 2007, s.50). Kötülük kaynağı olarak kabul edilen Kara Umay'a, şamanlar aileyi korumak amacıyla kamlık yaparlar. Şamanlar, yeni doğan analara Kara Umay'ın sembolik tasviri olan kukla (pala kudu naçak) yaptırırlar ve bu merasim, "Umay tutargga" adıyla bilinir (Potapov, 1973, ss.272-273). Ayrıca, A. Sagalaev'e (1991) göre, Hakaslar, çocukların hastalıklarını engellemek için "Çeek İmay" (aç gözlü Umay) olarak bilinen ruhun tasvirini içeren kuklalar yapar ve ona aralıksız olarak yemek yedirirler (s. 55). Umay tutargga ritüelinde, hamile kadın, kukla aracılığıyla doğum hamisine ulaşmayı ve onunla ilişki kurmayı amaçlamaktadır.

b) Umay-Kuş Paralelliği

Eski Türklerin tasavvurunda Umay-kuş miti, Umay Ana kültü kadar geniş bir alanda yayılmıştır. İnsan-kuş varlığının gök âlemi ile bağlantısı ve bu tür bir sentezin tanrısal varlıklarda görüldüğü bilinmektedir. Orta Asya ve Anadolu arkeolojisi ve etnografisinde sıkça karşılaşılan kuş kanatlı varlıklar veya taş kabartmalarında yer alan insan başlı kuşlar, her durumda Umay'la bağlantılı olmasa da, kadın vücutlu

ve kanatlı yaratıkların Umay Ana'nın tasvirleri olduğuna şüphe yoktur. Kuş kanatlı kadın figürleri, doğudan batıya taşınarak Yunan mitolojisinde olumsuz varlıklar olan sirenlere dönüşmüştür. Ancak Umay-kuş, Türk mitolojisinde koruyuculuk işlevini kaybetmeden tasvir edilip kadın mezarlarına konulmuştur.

Daha sonraki dönemde Türk halklarının masallarında ve destanlarında, peri kızlarının kuş donunda tasavvur edilmesi de bu etkileşimin bir sonucudur. Dede Korkut Kitabı ve Köroğlu Destanı'nın Orta Asya varyantlarında, peri kızlarının kuş donuna girmiş şekilde tasvir edilmesi buna örnektir. Ancak bu peri kızları, insan-kuş değil, kuş donuna girmiş kızlardır. Buna bakmaksızın peri kızlar da aslında birer iyelerdir; suyun, ormanın, dağın vb. Özetle, doğaüstü varlık olan kadın başlı kuş veya kuş kanatlı kadın mitleri ve onların görselleri, Türk, Yunan, Slav, Avrupa, İran ve Hint kültürlerinde geniş bir şekilde yayılmıştır.

Divan şiirinde Hüma Kuşu ile ilgili oldukça fazla bilgiye rastlanmaktadır. Ancak, bu konu araştırmanın kapsamı dışında olduğundan, burada yalnızca kısa bir açıklama ile yetinilecektir. Türk divan şiirinde Devlet Kuşu olarak da bilinen Hüma Kuşu, temel bir mazmun olarak öne çıkar (Kurnaz, 1998, s.478; Batislam, 2002, ss.185-208; Eskigün, 2006; Ceylan, 2007; Öner, 2008, ss.554-575; Turan, 2014, ss.23-37; Ersoylu, 2015; Akın ve diğerleri, 2016, ss.82-98; Havva, 2022, ss.314-1347; Ergüleç, 2023, ss.16-26). Genellikle yükseklerde uçtuğuna ve mutluluk getirdiğine inanılan Hüma Kuşu, kuş ve kadın özelliklerini birleştiren mitolojik bir figür olarak dikkat çeker.

“Çud ikonlarından” biri, üç kuş başlı ve alnın ortasında güneş işareti (bir daire) bulunan, üç başlı bir tanrıçayı tasvir etmektedir. Bu da, Umay'ın üç boynuzlu tacının ikonografik evrimini daha güvenilir kılmaktadır. Umay imgesinin ikonografisi, onun semavi hipostazını vurgulayan kuş benzeri özellikler içerir. Diğer taraftan, evli Altay kadınlarının geleneksel kostümünde yer alan “kuş” özelliklerine dikkat edilmelidir: Çeğedek - geniş kol delikleri ve uzatılmış omuz kuşaklarıyla uzun etekli kolsuz bir elbise, her türlü kıyafetin üzerine giyilen “kanatlar” ve kürk gagalı yüksek taçlı şapka (Jernosenko, 2016, s.315).

Umay varlığının ikonografisinin gelişimine önemli bir katkı, biraz farklı bir açıdan yaklaşan S. G. Skobelev tarafından verilmiştir. Skobelev (1999), nehir bölgesinde köyün yakınındaki Abakan erken Orta Çağ Türk mezarlığında yaptığı keşif sırasında, gümüş ve yıldızlı antropomorfik küpelerle birlikte, elinde bir kap ve başında bir hale olan kanatlı bir kadının görüntülerini bulmuştur. Arkeolog, bu görüntüleri Umay kültüne ait olarak yorumlamıştır: “Görüntülerin kanonik duruşu, Türklerin taş heykellerinde geniş ölçüde yansıtılmaktadır. Bir Tanrı'nın işaretleri arasında, bu Tanrı'nın gerekli aksesuarı olan kanatlar, başın üzerinde bir hale ve kadınların ellerinde, insanların ve hayvanların ruhlarının embriyolarının saklandığı kutsanmış süt bulunan bir fincan yer alır” (s.8).

Fotoğraf 12. Boynuzlu kabarma Umay tasviri.¹²

¹² Fotoğraf 12: <https://proza.ru/2019/01/20/1893>

Umay Ana, Türk Taştık sanatında kuş kadın veya kuş kanatlı kadın (örneğin, Umay- Kuğu, Umay- Ördek) biçiminde tasvir edilen bir geçiş imajıdır. Günümüzde Umay-kuş tasvirinin iki ikonografik örneği bilinmektedir. Hakaslar, insan gözünden gizli olan kuş kanatlı Umay Ana'nın gökyüzünde, beyaz bulutların üzerinde yaşadığına, oradan doğumu kontrol ettiğine ve çocukları koruduğuna inanırlar (Butanaev, 1984, s.93). Bu tasvirlerden ilki, 1989 yılında arkeolog S. G. Skobelev tarafından Hakasya'nın Beyski bölgesindeki Koybalı köyü yakınlarındaki eski bir Türk höyüğünde bulunmuştur. İkinci tasvir ise Astrahan bölgesinde tesadüfen keşfedilmiştir.

Sanatsal açıdan, Koybalı köyünden çıkarılan altın kolyeler, Tanrıça Umay'ın kuş kadın formunda betimlenmesine olanak tanımıştır. Umay-kuş, kadın başı ve kuğu kanatlarına sahip efsanevi bir varlıktır. Yüzündeki sert ifade, dünyevi ayartmalara karşı dayanıklı olmadığını ima eder gibi görünmekte ve bu da imajını daha da gizemli hale getirmektedir.

Fotoğraf 13. Tanrıça Umay'ın resminin yer aldığı kolye. Köybalı köyü. Hakasya (VI-XII yüzyıllar).¹³

Kolyede tasvir edilen Umay figüründe, bu koruyucu iyenin elleri göğsünde katlanmış durumdadır. Tanrıçanın boynunda, göksel aileye aitliği simgeleyen haç biçiminde (Tengri'nin sembolü) üç uçlu bir kolye bulunmaktadır. Başında ise bir başlık, üç boynuzlu bir "taç" ve yine haç şeklinde bir kolye yer alır. Kolyedeki tasvir, Umay'ın ana özelliklerinden biri olan üç boynuzlu tacı vurgulamaktadır. Bu iyenin ellerinde bir kap yerleştirilmiş benzer tasvirleri, araştırmacılar Umay ikonografisine bağlamaktadır. Umay'ın bu dönemdeki en belirgin özelliği kanatlı bir varlık olmasıdır .

Hakas inançlarında, efsanevi "Huu" adlı kuğu, gökte yuva yapan muhteşem bir kuş olarak tasavvur edilir. O, gökten inen güzel bir kadın ya da bir kuş-anne figürüdür (Çebodaeva, 2019, s.18). Umay/Humay (Başkurtça: Homay) kuşunun kuğu veya ördek gibi tasavvur edilmesi, Başkurt sözlü kültüründe de yaygın bir temadır. Araştırmacılar S. A. Galin, G. R. Husainova, F. G. Husamitdinova ve D. J. Valeev, bu kuğu kuşu görünümlü yaratığın, Türk halklarının Umay figürü ile Hint-Avrupa kavimlerinin kuş başlı insan figürlerinin etkileşimi sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir (Valeev, 1995; Husamitdinova, 2014, ss.114-123; Husainova, 2000; Galin, 2000).

Başkurt sözlü halk edebiyatında Humay, reenkarnasyon sembolü olarak yer bulur ve genellikle efsanevi bir kuğu kuşu şeklinde betimlenir. Ural Batır Destanı'nda, Humay, kuşların kralı Samrau ile Güneş'in kızıdır; hem kuğu hem de güzel bir kız formuna bürünebilir (İlimbetova, 2023, ss.61-67). Ancak İran

¹³ Fotoğraf 13: Maina Çebodaeva "Obraz Bogini Umay (Imay) v İzobrazitelnom i Dekorativnom İskusstve Hakasii"

mitolojisinde “Homā” olarak bilinen Huma kuşu (Avestaca: Homāio), Mısır ve Yunan mitolojisindeki Feniks kuşuyla benzer bir anlam taşır ve tüm hayatını yerde hiç konmadan uçan bir varlık olarak tasvir edilir (URL-1). Buna karşın, Türk mitolojisinde Umay-kuş, bir kuştan ziyade insan-kuş hibrit bir figürdür ve genellikle kanatlı bir kadın olarak betimlenir.

Başkurtlarda Humay, Umay’ın yerel bir telaffuz şeklidir ve İran mitolojisindeki yere konmayan Huma kuşundan farklı bir karakterdir. Ayrıca, Umay-kuş ikonografisinde, ahşap üzerine çizilmiş kanatlı kadın figürlerine de rastlanmaktadır.

Fotoğraf 14. Ahşap üzerinde Umay-kuş ikonografisi ¹⁴

e) Umay’ın Modern Dönem İkonografisi

Türk mitolojisinde, bağımsız bir kadın varlık olarak Umay (Omay, İmay, May Ana), eski kayaüstü resimlerde, ahşap oymalarında, halı desenlerinde ve diğer ikonografik tasvirlerde sembolik bir figür olarak yer almıştır. Modern çağda ise Umay, Türk halklarının ortak odak noktası haline gelmiştir. Günümüz ikonografik yorumları, Umay’ın mitolojik kökenlerine (koruyuculuk, bereket, çocuk ruhu verme gibi) atıfta bulunarak onu modern dünyanın estetik ve kültürel bağlamına taşımaktadır. Bu durum, kültürel mirasın korunması ve popülerleşmesi açısından büyük önem taşır.

Umay’ın modern tasvirleri, onun anne, doğurganlık ve koruyuculuk özelliklerini çağdaş görsel, sanatsal ve kültürel anlatımlarla yeniden yorumlamaktadır. Bu tür ikonografiler, mitolojik anlamları korurken aynı zamanda modern estetik ve anlatı tekniklerini de harmanlamaktadır. Özellikle Umay’ın çocukların, kadınların ve genel anlamda insanlığın koruyucusu olduğu miti, günümüzde resim, çizim ve dijital sanat gibi farklı medyalarda yeniden işlenmektedir.

Modern sanat eserlerinde, Mitolojik Ana figürü, şefkat ve doğurganlık temalarıyla ilişkilendirilirken, hem soyut kavramlara dayanan karmaşık figürler hem de somut tasvirler öne çıkmaktadır. Böylelikle Umay, mitolojik köklerinden kopmadan, çağdaş sanat ve kültürde yer bulmaya devam etmektedir.

¹⁴ Fotoğraf 14: <https://es.pinterest.com/pin>

Fotoğraf 15. Uzun örülü saçları olan ve bardaş kurarak oturmuş Umay tasviri.¹⁵

Ancak başlangıçtan bugüne kadar, koruyucu bir iye olarak Umay imgesi, Sibiry ve Orta Asya'nın Türkçe konuşan halklarının günlük yaşamında, dini bilincinde, mitolojisinde ve güzel sanatlarında önemli bir yer edinmiştir. Buna rağmen, Umay'ın ikonografik tasviri konusunda hâlâ bir fikir birliği bulunmamaktadır.

Modern ikonografide, Umay genellikle doğada, güller ve çiçekler arasında tasvir edilmektedir ve bu tür betimlemeler giderek daha yaygın bir üstünlük kazanmaktadır. Bu yorumlar, Umay'ın doğurganlık, bereket ve koruyuculuk gibi özelliklerini çağdaş estetik unsurlarla birleştirerek onun mitolojik kökenlerini yeniden vurgulamaktadır.

Fotoğraf 16. Arkasında savaşçı tasvir yer alan Umay Ana.¹⁶

Hakas mitolojisinde çocukların koruyucusu olan Umay, genç ve güzel bir kadın suretinde tasvir edilmektedir. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi Umay'ın “tamamen beyaz saçlı yaşlı bir kadın” olduğu yönündeki değerlendirme, mitolojik tasvirler ve etnografik bilgiler ile tam olarak uyuşmamaktadır. Umay, kadın başlangıcını simgeleyen bir varlık olarak doğurganlığın (Okunev kültür döneminden) ve savaşın hamisi (Kırgız döneminden) kabul edilmiş; bu çerçevede hem çocukları hem de savaşçıları koruyan bir koruyucu ruh niteliği kazanmıştır. Ayrıca Şamanlığın etkisinin artmasıyla birlikte —kısmen hatalı mitolojik eşleştirmelerin de tesiriyle— Umay'ın Gök Tanrı'nın eşi ve Ateş iyesi Od İne'nin kız kardeşi olduğu yönünde inançlar da ortaya çıkmıştır (Çebodaeva, 2019, ss.5–6). Hakas mitolojik sistemine göre tüm kadın iyeler, şamanist terminologideki ifade ile “tanrıçalar”, Yukarı

¹⁵ Fotoğraf 15: <https://ru.ruwiki.ru/wiki>

¹⁶ Fotoğraf 16: https://vk.com/wall-75094756_6210

Dünya’da Umay ile birlikte yaşamaktadırlar.

Umay’ın geleneksel kıyafetleri, desenleri ve sembolleri, modern sanat teknikleriyle harmanlanarak günümüz insanlarına daha erişilebilir hale getirilmektedir. Umay, hem mitolojik hem de çağdaş bir kadın figürü olarak resmedilirken, genellikle açık tonlar (beyaz, mavi, yeşil) tercih edilmektedir. Bununla birlikte, dramatik ve karmaşık görsellerde kontrast renkler de kullanılmaktadır.

Umay’ın bir elinde ayı, diğer elinde ise güneşi simgeleyen küreleri tutması, onun hem bakireliğini hem de evrenselliğini simgelemesi açısından anlamlı bir detaydır. Bu tasvir, Umay’ın mitolojik kökenlerini çağdaş estetikle birleştirerek onun ikonik figürünü güçlendirmektedir.

Umay, bu tür tasvirlerde Mitolojik Ana figürünün yaratıcı gücünü bünyesinde barındırmaya devam ederek hem geleneksel hem de çağdaş bir koruyucu figür olarak varlığını sürdürmektedir. Umay’ın, Mitolojik Ana ile Ay kültü ya da Ay Tanrı inancının birleşiminden ortaya çıkması, onun doğum hamisi olmasının yanı sıra çocuk ruhlarının barındığı Süt Ak Göl’ün sahibi ve aynı zamanda bakire olarak tasavvur edilmesiyle ilişkilendirilmektedir. Kısacası, Umay’ın hem yer hem de gök simgelerinde yer bulduğu görülmektedir. Bir dizi mitolojik yapının dilde korunduğu bilinmekte olup, bu bağlamda Umay ismindeki “ay” unsurunun eski Ay inancının bir kalıntısı olduğu düşünülmektedir (Bayat, 2007, s.73). Modern ikonografide Umay’ın ay ile tasvir edilmesi de bu inancın bir yansımasıdır.

Fotoğraf 17. Elinde ay ve güneş tutan Umay Ana.¹⁷

Bu tasvirlerden, Umay’ın doğanın, kadın haklarının ve sosyal dayanışmanın sembolü olarak yeni bir işlevsellik kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle doğanın kucığında, suyun üzerinde ve balıkların çevresinde betimlenen Umay, doğayla uyum içinde bir figür olarak öne çıkar. Bu yorum, ona yeni bir arketipsel koruyuculuk görevi yükler.

¹⁷ Fotoğraf 17: <https://pedmir.ru/artikles/velikie-materi-mira-drevnyaya-boginya-umay.php>

Fotoğraf 18. Doğayla harmonik ilişki içerisinde tasvir edilen Umay ikonografisi.¹⁸

Bazı modern tasvirlerde, Umay'ın iri göğüsleri, geniş kalçaları ve elinde tuttuğu süt kasesi, onun mitolojik doğurganlık arketipine ve çocuksuz ailelere Süt Ak Göl'den bebek ruhu getirdiğine yapılan bir göndermedir. Kasedeki sütün, doğacak olan canlıların embriyolarını içerdiği varsayılır.

Umay'ın yüz güzelliği ve doğaya, doğadaki varlıklara hâkimiyeti, onun kadın başlangıcı ile eş anlamlı bir figür olduğunu vurgular. Bu tür tasvirler, Umay'ın hem doğurganlık hem de yaratıcı gücünü öne çıkaran güçlü bir ikonografik anlam taşır.

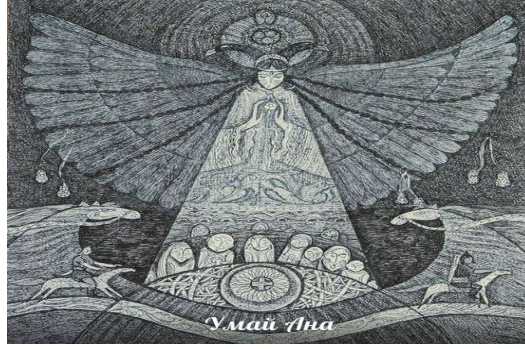
Fotoğraf 19. Elinde Süt Ak Göl'den aldığı çocuk embriyonları ile dolu kase tutmuş Umay tasviri.¹⁹

Umay-kuş ikonografisi, modern dönemin tasvirlerinde daha soyut bir görünüme bürünerek dikkat çekmektedir. Bu tür tasvirlerde, yukarı, orta ve aşağı dünyaları simgeleyen kompleks sembollerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin, bir tasvirde, Umay'ın başında kuş başını andıran (muhtemelen ördek veya kaz gagalarına benzeyen) iki boynuz bulunmaktadır ve elleri arasında güneşi tutmaktadır. Ayrıca, onun savaşçıları koruyucu yönü, kılıçlı veya yay ve ok taşıyan savaşçı figürleriyle ilişkilendirilen tasvirlerde açıkça ifade edilmektedir.

Bu ikonografik yorumlar, Umay'ın çok yönlü ve güçlü bir figür olarak hem mitolojik hem de çağdaş bağlamdaki rolünü vurgulamaktadır.

¹⁸ Fotoğraf 18: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid>

¹⁹ Fotoğraf 19: <https://alash24.kz/news/14986>

Fotoğraf 20. Evrende her üç dünyayı kuşatan Umay-kuş tasviri.²⁰

Özetle, Umay mitolojik karakterine adanan sanat eserleri, onun önemini ve aile yaşamını ve kültürünü korumadaki rolünü hatırlatmaktadır. Umay Ana'nın mitolojik varlığının modern değerlerle olan derin bağlantısını gösteren tasvirler, sonraki sanatçılara ilham kaynağı olmuş ve Umay'ın özelliklerini yansıtan çeşitli resimler ve görsellerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Modern sanatta Umay, genellikle Türk kültürüne göndermelerde bulunan unsurlarla, desenli geleneksel kıyafetler içinde tasvir edilmektedir. Bu yorumlar, hem mitolojik hem de kültürel mirasın korunması açısından Umay'ın günümüzdeki anlamını güçlendirmektedir.

Sonuç

Türk mitolojisinde doğurganlık ve çocukların koruyucusu olarak şekillenen Umay Ana, benzersiz bir zenginliğe sahip ikonografisiyle diğer mitolojik varlıklardan ayrılmaktadır. Türk ikonografi sanatında Umay, birden fazla işlevi yerine getiren çok yönlü bir figürdür. Bunlar:

1. Sanatsal Temsillerdeki Çeşitliliği: Umay Ana'nın figürü taş, kaya, ahşap, keçe gibi farklı malzemeler üzerinde işlenmiş; çocuk beşiklerine asılan kuklalar ve yay-oklarla da ikonografisi zenginleştirilmiştir.
2. Üç Leçekli veya Üç Boynuzlu Tasviri: Umay'ın üç leçekli ya da üç boynuzlu tasvirleri, onun şaman mitolojisindeki üç dünyayı (yukarı, orta ve aşağı dünyalar) simgelediğini ve en popüler koruyucu ruhlardan biri olduğunu göstermektedir. Umay Ana'nın ikonografik tasvirleri, hem tarihsel hem de modern bağlamlarda, insanlığın doğa, annelik ve koruma kavramlarıyla olan evrensel bağını ifade etmektedir.
3. Zengin İkonografik Çeşitlilik: Sarı, beyaz veya altın saçlı genç ya da yaşlı kadın olarak betimlenen Umay Ana'nın kayaüstü resimlerden halılara, ahşap oymalardan heykellere kadar farklı formlardaki ikonografisi, ona zamanla yüklenen bereket ve koruma gibi anlamlarla ilişkilidir.
4. Doğurganlık ve Annelik Sembolü: Umay Ana, soyun devamlılığını sağlama ve bereketi temsil etme işleviyle doğurganlığın kutsallığını simgeler. Umay'ın göklerde yaşadığı, zaman zaman yere inerek çocukları ve lohusa kadınları koruduğu anlatılır. Ayrıca savaşçıların hamisi olarak da tasvir edilmesi, onun bereket ve koruma temalarını içeren mitolojik anlamlarını

²⁰ Fotoğraf 20: https://vk.com/wall-75094756_6210

genişletmiştir. Tek kelimeyle kadınların doğum süreçlerinde onların yanında olduğuna inanılır.

5. Kara-Umay Tasavvuru: Bazı Türk halklarında Umay, ölümle de ilişkilendirilmiş ve "Kara-Umay" adıyla çocuklara hastalık ve ölüm getiren demonik bir güce evrilmiştir. Bu tasavvurlara göre Kara-Umay, llerin ruhlarını öteki dünyaya taşıyan bir varlık olarak kabul edilmiştir.
6. Zitliklerin Temsilcisi: Umay Ana, iyileştirme ve bereket dağıtma gibi olumlu işlevlerinin yanında, hastalık gönderen ve cezalandırıcı bir varlık olarak da tasvir edilir. Bu ikili karakteri, yaşam ve ölüm, iyilik ve kötülük gibi zıtlıklar arasındaki dengeyi temsil eder.
7. Kanatlı Mitolojik Fiğr: Umay, bazen kanatlarıyla ördek veya kaz fiğrn anımsatan bir varlık olarak betimlenmiştir ve her zaman göklerde yaşayan bir fiğr olarak grlmştir. Ancak, iki kayın ağacıyla yeryüzüne indiğine dair anlatılar da bulunmaktadır. Umay, göksel ve doğasal nitelikleri birleştirerek hem fiziksel dünyayı hem de ruhani âlemi kapsayan bir fiğr rolünü üstlenmiştir.
8. Ruhani Lider ve Koruyucu: Umay Ana, yalnızca doğa ile bütünleşmiş bir fiğr değil, aynı zamanda toplumun ruhani lideri ve koruyucusu olarak da kabul edilmektedir.
9. Modern Görsel Temsiller ve Evrensel Değerler: Umay Ana'nın modern görsel temsilleri, geçmiş ile geleceği birleştiren bir köprü görevi görmektedir. Geleneksel Türk motiflerinin modern tasarımlara entegre edilmesiyle Umay Ana, yalnızca mitolojik bir fiğr değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma, evre bilinci ve kadın hakları gibi evrensel değerlerin de sembolü haline gelmiştir.

Bu çok yönlü işlevler, Umay Ana'yı yalnızca mitolojik bir fiğr olmaktan çıkararak, Türk kültürü ve sanatında derin izler bırakan kutsal bir sembole dnştrmştir. Dolayısıyla Umay kültünün hem tarihsel süreç boyunca hem de ağdaş kültürel bağlamalarda çok katmanlı ve sürekli olarak kazanan bir kültürel arketip olarak varlığını sürdürdüğü sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Ahinjanov, S. M. (1978). Ob etničeskoj prinadležnosti kamennih izvayaniy v "Trehrogih" golovnih uborah iz semireçya". In *Arheologičeskie pamyatniki Kazahstana* (ss.65-79). Alma-Ata: Nauka.
- Akın, E. vd. (2016). Şeyh Galib Divanında mitolojik ve efsanevî kuşlar. *TİDSAD: Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (9), 82-98.
- Anohin, A. V. (1924). Materiali po şamanstvu u Altaytsev, sobranie vo vremya puteşestviy po Altayu v 1910-1912 g.g. po poruçeniyu Russkogo komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostoçnoy Azii. Leningrad: İzdanie Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Anohin, A. V. (1929). Duşa i yeo svoystva po predstavleniyam Teleutov. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii AN SSSR. T. VIII. (ss.253-269)* Leningrad: İzd. AN SSSR.
- Batıslam, D. H. (2002). Divan şiirinin mitolojik kuşları: Hümâ, Anka Ve Simurg. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, ss.185-208.
- Bayaliev, T. D. (1969). Doislamskie verovaniya i ih perežitki u Kirgizov (Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii. Leningrad.
- Bayat, F. (2007). Türk mitolojik sistemi. *Kutsal Dişi – Mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler – iyeler ve demonoloji (Cilt 2)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Bicurin, İ. (1851). *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena (T. 1)*. Sant-Petersburg.
- Butanaev, V. Ya. (1984). Kult bogini Umay u Hakasov. In *Etnografiya narodov Sibiri* (ss.93-105). Novosibirsk: Nauka.
- Ceylan, Ö. (2007). *Kuşlar Divanı-Osmanlı şiir kuşları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çebodaeva, M. P. (2019). *Obraz bogini Umay (Imay) v izobrazitelnom i dekorativnom iskusstve Hakasii*. Abakan: Hakasskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Direnkova, N. P. (1928). Umay v kulte Tyurkskih plemyon. *Kultura i pismennost Vostoka (Kn. III)* (ss. 134-139). Baku: İzd. VTSK NYA.
- Dlujnevskaya, G. V. (1978). Yeşyo raz o «Kudirginskom vvalune» (K voprosu ob ikonografii Umay u drevnih tyurkov). *Tyurkologičeskiy Sbornik – 1974* (ss.230-237). Moskova: Nauka.
- Ergüleç, H. (2023). Karamanlı Nizâmî Divan'ında kuşlar. *Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri Dergisi*, 1(1) 16-26.
- Esoylu, H. (2015). *Türk kültüründe kuşlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Eskigün, K. (2006). *Klasik Türk şiirinde efsanevi kuşlar*. (Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi). YÖK tez Arşivi.
- Galin, S. A. (2000). *Bojestvo Humay. Yadkar*, 2.
- Gavrilova, A. A. (1965). *Mogilnik Kudırge kak istoçnik po istorii Altaskih plemyon*. Moskova-Leningrad: Nauka.
- Havva, A. (2022). Nedîm Dîvânî'nda kuşlar. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]*, 5, (3),1314-1347.
- Hisamitdinova, F. G. (2014). *Bojestva Verhnego mira v mifologii Başkir*. *Vestnik Kalmitskogo İnstituta Gumanitarnih İssledovaniy*, 4, 114-123.
- Hudayakov, Yu. S. (1987). Şamanizm i mirovie religii u Kirgizov v epohu Srednevekovya. In *Traditsonne verovaniya i bit narodov Sibiri XIX – naçala XX v. (ss. 67-75)*. Novosibirsk: Nauka.
- Husainova, G. R. (2000). *Poetika Başkirskih narodnih volşebnih skazok: Formuli v sravnitelnom osveşenii i sohranyaemost skazki vo vremeni*. Moskova: Nauka.
- İlimbetova, A. F. (2023). *Obraz mifiçeskoj ptitsı Humay v traditsionnom mirovozzrenii Başkir*. *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 3 (131), 61-67.

- İvanov, S. V. (1954). Materiali po izobrazitelnomu iskusstvu narodov Sibiri XIX – načala XX v. Moskova-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Jernosenko, İ. A. (2016). Osobennosti ikonografii bogini Umay v sakralnih tsentrah Altaya. Yaroslavskiy Pedagogičeskiy Vestnik, 1, 312-317.
- Kaşgarlı, M. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, (Cilt I). (Çev. B. Atalay). Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi.
- Kızlasov, İ. L. (1998). İzobrajenie tengri i Umay na Sulekskoj pisanitse. Etnografičeskoe Obozrenie, 4, 39-53.
- Kızlasov, L. R. (1949). K istorii şamanskih verovaniy na Altae. KSİİMK, 29, 48-54.
- Kurnaz, C. (1998). Hümâ. TDV İslâm Ansiklopedisi. 28,478. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Maynagaşev, S. D. (1916). Jertvoprinoşenie nebu u Beltirov. Sbornik MAE, 3, 93-102.
- Medoev, A. G. (1979). Gravyuru na skalah: Sarı-Arka, Mangışlak. (C. I). Alma-Ata: Jaln.
- Öner, E. (2008). Gevherî Divanı'nda kuşlar. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1/5, 554-575.
- Potapov, L. P. (1936). Oçerki po istorii Şorii. Moskova-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Potapov, L. P. (1969). Oçerki narodnogo bita tuvintsev. Moskova: Nauka.
- Potapov, L. P. (1973). Umay — bojestvo drevnih Tyurkov v svete etnografičeskih dannih. Tyurkologičeskiy Sbornik, 1972, (ss.265-286). Moskova: Nauka.
- Radlov, V. V. (1907). Obraztsı narodoy literaturı Tyurkskih plemyon, jivuşih v yujnoy Sibiri i Dzungarskoj Stepi: Nareçiya Tyurkskih plemyon (T. 9.). Sankt-Peterburg: Tip. Akademii Nauk.
- Sagalaev, A. M. (1991). Uralo-Altayskaya mifologiya: simvol i arhetip. Novosibirsk: Nauka.
- Skobelev, S. G. (1999). İkonografiya obraza bogini Umay v drevnetyurkskuyu epohu. In O.A. Mitko (Ed.), Yevraziya: Kulturnoe nasledie drevnih tsivilizatsiy. Bıp. 2. Gorizontı Yevrazii: Sbornik nauçnih statey (ss.7-10). Novosibirsk: NGU.
- Skobelev, S. G. (2016). Boginya Umay v predstavleniyah V. Ya. Butanaeva i arheologičeskaya realnost. Vestnik Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N.F. Katanova, (16), 87-92.
- Surazakov, S. S. (1994). K semantike izobrajeniy na Kudırginskom Valune. In Etnokulturnie protsessı v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v I–II Tısaçetii n.e. (ss. 45-55).Kemerovo: Kuzbassvuzizdat.
- Şıbaeva, Yu. A. (1979). Vliyanie hristianizatsii na religioznie verovaniya Hakasov. In Hristianstvo i Lamaizm u Korennoy Naseleniya Sibiri (ss. 180-196). Leningrad.
- Turan, M. (2014). Ahmedî Divanında kuşlar. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7,23-37.
- Valeev, D. J. (1995). Oçerki istorii obşestvennoy mısli Başkordstana. Ufa.
- Verbitskiy, V. İ. (1884). Slovar Altayskogo i Aladagskogo nareçiy Tyurkskogo yazıka. Kazan: Pravoslavnoe Missionerskoe Obşestvo. Tip. V.M. Klyuçnikova.
- URL-1: Homa (n.d.)<https://irantripedia.com/homa-a-mythical-bird-of-iranian-legends/>(E.T. 19.12.2024)